

دانشگاه فرهنگیان

فصلنامه علمی تخصصی

پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی

دوره سوم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰

بررسی میزان توجه کتب مطالعات اجتماعی به

تربیت شهروندان مطلوب در ایران

جواد حاجی‌علی‌زاده^{*۱}

ارسال: ۱۳۹۹/۱۲/۵

فرامرز کریم‌زاده^۲

پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۲۳

چکیده

ارتقای سطح فرهنگ شهروندی شامل بهبود قوانین و مقررات فرهنگی و اجتماعی، ارائه آموزش‌های لازم به مردم برای آگاهی از حقوق اجتماعی خود، دیگران تعیین معیارهایی برای رفتار صحیح افراد است. این پژوهش باهدف بررسی تأثیرگذاری برنامه‌های درسی در جهت ارتقای فرهنگ شهروندی انجام پذیرفته است و بر آن است که کتب درسی مرتبط با مفهوم شهروندی را مورد تحلیل انتقادی قرار داده و جایگاه مؤلفه‌های شهروندی را در برنامه‌های درسی ایران مورد ارزیابی قرارداد. در این تحقیق با روش تحلیل محتوای کتب مطالعات اجتماعی؛ بر اساس عملیات برش و برای پردازش داده‌ها از روش آنتروپی شانون استفاده شده است. همچنین برای گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای و اسنادی بهره گرفته شده است. در این مقاله در دو سطح میزان و حجم مفاهیم نقش برنامه درسی در ارتقای فرهنگ شهروندی مورد بررسی قرار گرفته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد از مجموع واحدهای ارائه‌شده کمتر از ۱۰ درصد یعنی ۸/۰۵ درصد از واحدها به کتب مطالعات اجتماعی که مرتبط با مهارت‌های ویژه شهروندی هستند، اختصاص یافته است و می‌توان نتیجه گرفت در برنامه‌های درسی به مقوله مطلوبیت شهروندی و آموزش‌های مرتبط با آن، توجه کافی نشده است و یا توجه کمتری شده است. علاوه

۱- استادیار و عضو هیئت علمی گروه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه فرهنگیان، ایران

j.h.alizadeh2010@gmail.com

۲- عضو هیئت علمی گروه علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان، ایران

بر این توجه کتب مرتبط با فرهنگ شهروندی به مؤلفه‌های اساسی از نظر ضریب اهمیت (قانونمندی ۴۷۴/، مشارکت فعال ۱۹۶/، حفظ محیط‌زیست ۱۶۰/، و توسعه پایدار ۱۶۹/). نیز بسیار پایین است. البته در این میان برنامه‌های درسی پنهان را نباید در ارتقای رفتارهای مطلوب شهروندی یا برعکس در تضعیف رفتارهای مطروحه نادیده گرفت.

واژگان کلیدی: مطالعات اجتماعی، شهروند مطلوب، تربیت شهروندی، برنامه درسی

مقدمه

باید آگاه بود که هر توسعه‌ای در هر کشوری مدیون نهاد تعلیم و تربیت آن جامعه می‌باشد و بدون لحاظ نمودن مؤلفه‌های ارتقای فرهنگ شهروندی در متون درسی و بدون برنامه‌ریزی برنامه درسی - ملی، انتظار یک شهر سالم با شهروندان مطلوب کار بیهوده‌ای خواهد بود.

با توجه به اجتماعی بودن انسان و زندگی جمعی وی، بدون آموزش‌های ضروری و بایسته زندگی اجتماعی و عدم تربیت صحیح و آماده‌سازی انسان برای این نوع زندگی، امکان زندگی خوب را از انسان در جامعه‌ای که دارای ویژگی‌های خاص خود می‌باشد، می‌گیرد. پرورش استعدادها فردی، تحکیم پایه‌های زندگی جمعی، گسترش آرمان‌های دموکراتیک و ایجاد تفاهم میان افراد انسانی در سایه تعلیم و تربیت رسمی نیست، اما باید گفت که: بخش اعظمی از رشد فردی و اجتماعی افراد؛ توسط نهاد رسمی آموزش و پرورش صورت می‌گیرد. اگرچه شکل‌گیری و رشد شخصیت افراد یک جامعه الزاماً وابسته به تعلیم و تربیت رسمی نیست، اما باید گفت که: بخش اعظمی از رشد فردی و اجتماعی افراد توسط نهاد رسمی آموزش و پرورش صورت می‌پذیرد (شریعتمداری، ۱۳۹۴: ۶۹).

در این میان آموزش شهروندان یکی از دل‌مشغولی‌های اکثر نظام‌های آموزشی جهان است (گئوربت^۱: 2013: 158). از نظر اکثریت متخصصین مفاهیم شهری، فرهنگ شهروندی به عنوان سبک زندگی انسان در قالب سوژه شهروند در بافت شهری و متأثر از نیازهای حال و آینده تعریف شده است، تا آنجا که با پیوند خوردن مفهوم رفاه اجتماعی، جایگاه شهروندی، کلیه شئون زندگی جمعی در قالب فرهنگ شهروندی شدیداً متأثر از تعبیر مفهوم رفاه می‌شود (بنیانیان، ۱۳۸۶: ۵۸).

با مطالعه برنامه درسی کشورهایی مثل استرالیا، ژاپن، کره جنوبی، انگلستان، هند، فرانسه، ایتالیا و... که برنامه خود را با مفاهیمی مانند: تربیت شهروندان فعال (استرالیا)، تصویر فرد کامل و ایده‌آل (ژاپن)، پرورش شهروندان دموکراتیک (کره جنوبی)، پرورش مسئولیت اخلاقی و اجتماعی، مشارکت و درگیر شدن در امور اجتماعی، کسب سواد سیاسی (انگلستان)، مطالعات محیطی (هند)، تربیت شهروندان مصلح (تاجیکستان) و

ارتقای روش‌های شهروندی فعال و سواد اجتماعی و فرهنگی (ایتالیا)، می‌توان پی به تأکید کشورها به ارتقای فرهنگ شهروندی برد (سبحانی‌نژاد و دیگران ۱۳۹۷: ۶۷). بنابراین، برای داشتن جامعه‌ای قابل اتکا و مدینه فاضله، باید ابتدا از یک آموزش و پرورشی که بتواند فرهنگ آرمانی را در جامعه بگستراند صحبت کرد، البته با رعایت اصول، قوانین و مقررات موردنیاز زندگی شهروندان این امر محقق می‌شود. با نگاهی به جهان معاصر و تعاملات اجتماعی پیچیده بین انسان‌ها، ضرورت پرداختن به مقوله فرهنگ شهروندی را بیش‌ازپیش بارز ساخته است (فتحی و اجارگاه و همکار: ۱۳۸۸: ۲۴).

بیان مسئله

امروزه به سبب ضرورت وجود افراد کارآمد، شایسته و مطلوب و آگاه به مفاهیمی چون توسعه پایدار، حفظ محیط‌زیست، مشارکت‌پذیری و قانونمندی و خلاصه؛ شهروندی مسئول، دارای اهمیت خاص می‌باشد. اهمیت مؤلفه‌های فوق تا حدی است که بسیاری از استراتژیست‌های جامعه، فقدان چنین عواملی را مهم‌ترین دلیل اجرایی نشدن برنامه‌ها و طرح‌هایی می‌دانند که با کارشناسی‌ها و دقت نظرهای بسیاری تدوین شده است (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۸: ۳). به‌طورقطع آموزش شهروندی بر اساس حقوق و مسئولیت‌های شهروندی در یک کشور، به ایجاد جامعه‌ای آزاد، شکیبا و منصف معطوف است که در آن ارزش‌های عامه‌ی مردم رعایت می‌شود (صدرالسادات و دیگران، ۱۳۹۱: ۶۹). ارتقای سطح فرهنگ شهروندی شامل: بهبود قوانین و مقررات فرهنگی و اجتماعی، ارائه آموزش‌های لازم به مردم برای آگاهی از حقوق اجتماعی خود، دیگران تعیین معیارهایی برای رفتار صحیح افراد است (هاشمیان‌فر و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۱۰). آموزش و پرورش، یکی از مؤثرترین نهادهایی است که می‌تواند منجر به بسط فرهنگ شهروندی و توسعه ساختار سازمانی - شهری در بین افراد شود، چراکه برای حفظ و جهت‌دهی توسعه شهر، ارتقای تعاملات فرهنگی و بقای فرهنگ شهروندی در جامعه مدنی، اصلی ضروری و انکارناپذیر به شمار می‌رود (فتحی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۶۷).

مدرسه مکانی برای یادگیری حقوق و مسئولیت‌های شهروندی است. از این رو آنچه می‌تواند رسالت و فلسفه اصلی شکل‌گیری و توسعه مدارس را در دوران کنونی توجیه

کند، آموزش شهروندی است. از جمله اهداف نظام‌های ملی آموزشی در هزاره سوم، گسترش رویکردهای جدید آموزشی نسبت به آموزش و تربیت شهروند جهانی جهت رواج فرهنگ صلح، توسعه پایدار و کمک به مردم برای یادگیری باهم زیستن است. این امر از طریق اصلاح مواد و بازبینی کتاب‌های درسی به منظور انعکاس ضرورت‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ترویج فرهنگ صلح و توسعه امکان‌پذیر است.

اگرچه نمی‌توان دورنمای آموزش و پرورش را در آینده حتی برای یک دهه یا یک نسل به‌طور دقیق ترسیم و پیش‌بینی کرد، اما می‌توان گرایش‌های اصلی را که نه تنها در مشخص کردن سمت‌وسوی آموزش و پرورش دخیل هستند، بلکه در تعیین مسیر توسعه اجتماعی نیز مؤثرند را نیز تشخیص داد. علاوه بر انفجار دانش، علم و فناوری، مسائل محیط‌زیست و جمعیت می‌تواند به انتظارات توسعه و بحران ارزش‌ها و وابستگی درونی کشورها به یکدیگر نیز اشاره نمود که بر آینده آموزش و پرورش تأثیر می‌گذارند.

پیشینه تحقیق

در مورد آموزش شهروندی؛ مقالات و مطالب متعددی به رشته تحریر در آمده است که می‌توان به مقاله (تحلیلی بر فرهنگ شهروندی با تأکید بر آموزش‌های شهروندی) که توسط محمد گنجی، حسن نیازی، اسماعیل عسگری کویری در سال ۱۳۹۳ نوشته شده است اشاره کرد که به صورت موردی شهروندان شهر آران و بیدگل را مورد بررسی قرار داده است. این تحقیق نشان می‌دهد بین آموزش‌های شهروندی با میزان پایبندی به فرهنگ شهروندی رابطه مستقیم وجود دارد و در آموزش شهروندی بر مؤلفه‌های مشارکت‌جویی و قانونمندی تأکید کرده است. پژوهشی توسط هیکنز و هولدن در سال ۱۹۹۹ انجام گرفته است که نتایج آن نشان می‌دهد؛ بچه‌ها بین سنین ۱۱ تا ۱۴ سالگی به‌طور افزایشی نسبت به مسائل و مباحثی همچون تنوع فرهنگی، آلودگی زیست‌محیطی و مسائل جمعیتی، حساس هستند که عمدتاً ریشه‌ی فراملی دارند؛ آموزش‌های مناسب می‌تواند این میل به یادگیری را با هدایت صحیح و منطقی به سرمنزل مقصود برساند (گنجی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۳).

تحقیقی که توسط موسسه بین‌المللی ارزشیابی موقعیت تحصیلی (۲۰۰۱) در حوزه آموزش‌های شهروندی روی نوجوانان انجام پذیرفته است به این نتیجه می‌رسد که در

اکثر کشورها، درکی که نوجوانان از ارزش‌های شهروندی دارند و غالباً سطحی و کم‌مایه است (قائدی، ۱۳۸۵: ۱۹۳).

نیازی و جعفرپور در سال ۱۳۹۴ در مقاله‌ای با عنوان (تبیین رابطه میان آموزش‌های شهروندی با میزان پایبندی به فرهنگ شهروندی مطالعه موردی شهروندان تهرانی) از طریق یک مطالعه پیمایشی و از تکنیک پرسشنامه توأم با مصاحبه، همبستگی مثبت و معنی‌داری بین متغیرهای آموزش شهروندی و میزان بهره‌مندی از آموزش‌های شهروندی شهروندان با میزان پایبندی آنان به فرهنگ شهروندی را مورد تأیید قرار داده است.

سبحانی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۷)، تحقیق جامع و منسجمی تحت عنوان تحلیل جایگاه مؤلفه‌های اساسی در آموزش شهروندی در محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی انجام دادند و با بررسی کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و با بررسی مؤلفه‌های اساسی در کتب درسی، جایگاه این مؤلفه‌ها را در آموزش شهروندی مؤثر و مهم ارزیابی کرده‌اند. بدقیان و ناطقی (۱۳۹۵) در تحقیق خود با عنوان (مهارت‌های شهروندی مغفول در برنامه درسی دوره ابتدایی) نتیجه‌ی گرفتند که هیچ‌یک از ابعاد مهارت‌های شهروندی به نحو مطلوبی در کتاب‌های دوره ابتدایی بازتاب نداشته است. طالب‌زاده نوبریان و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله (نقش برنامه‌های درسی علوم اجتماعی در پرورش مهارت‌های تربیت شهروندی) به این نتیجه رسیده‌اند که با وجود آنکه برنامه‌های درسی رسمی به‌ویژه علوم اجتماعی در تحقق آموزش شهروندی نقش اساسی ایفا می‌کنند، بیشترین شاخص‌های مربوط به مهارت شهروندی از توجه بسیار کمی در محتوای برنامه درسی برخوردار هستند.

این پژوهش بر آن است که کتب درسی مرتبط با مفهوم شهروندی را مورد تحلیل انتقادی قرار داده و جایگاه مؤلفه‌های قانونمندی، مشارکت‌پذیری، حفظ محیط‌زیست و توسعه پایدار را در قالب فرهنگ شهروندی در برنامه‌های درسی مطالعات اجتماعی مورد ارزیابی قرار داده و نقش دروس مرتبط را بر سرنوشت و نقش فعال شهروندان در جامعه حاضر تبیین نماید.

چارچوب نظری

شهروند

شهروند از واژه (سوتیاس)^۱ مشتق شده است. این واژه در زبان لاتین تقریباً معادل کلمه (پولیس)^۲ در زبان یونانی است و شهروند کسی است که به یک واحد سیاسی تعلق دارد و شرایط لازم را برای مشارکت در اداره امور عمومی در شهر دارد (پللو،^۳ ۱۳۷۰: ۲۱). شهروند نه تنها به معنای سکونت در یک شهر به مدت مشخص که به معنای مجموعه‌ای از آگاهی‌های حقوقی فردی و اجتماعی است. در یک جامعه مدنی حقوق یک فرد عبارت‌اند از: حقوق اساسی به معنای حقوق بنیادی شهروندان یک جامعه، حقوق سیاسی به معنای حق مشارکت در فرآیندهای سیاسی، حقوق اجتماعی که دربرگیرنده حقوق اقتصادی و نیز حداقل استانداردهای زندگی در تسهیلات اجتماعی است. شهروند برگردان واژه انگلیسی citizen و فرانسوی citoyen است، این واژه از فرهنگ غرب وارد کشور ما شده است.

اگر بخواهیم به لحاظ لغوی شهروند را تعریف نماییم، باید گفت: «شهروند مرکب از دو کلمه «شهر» به معنای جامعه انسانی و «وند» به معنای عضو وابسته به این جامعه است». مفهوم شهروند به خودی خود و به صرف جمع شدن و تجمع افراد در کنار یکدیگر حاصل نمی‌شود، بلکه این مفهوم در چارچوب و قلمروی جامعه مدنی شکل می‌گیرد. شهروند در مفهوم فرهنگی کلمه، یک موجود اجتماعی است، در واقع شهروندی بیان یک هویت مشترک است و شهروند به همه اعضای جامعه بزرگی اطلاق می‌شود که عنوان یک فرهنگ را به خود می‌گیرد و از این منظر می‌توان عنوان شهروندی را به همه قلمرو و یک تمدن و فرهنگ سوق داد.

شهروند از وجود تعهدات دوجانبه میان فرد و جامعه خبر می‌دهد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

الف - حفظ، تقویت، به کارگیری، دفاع و پاسداری از اصول ارزشی جامعه که از سوی شهروند به رسمیت شناخته شده است.

ب - حمایت از شهروند و ارائه امکاناتی جهت رشد شخصیت اجتماعی و فردی شهروندان توسط جامعه.

-
1. Sotias
  2. polis
  3. pllo

ویژگی‌های شهروند

- ۱- شهروندان دارای خوی همکاری و خودگردانی هستند و ضمن حفظ هویت‌های خاص خود، عضویت‌شان در دیگر هویت‌های جمعی را نیز حفظ می‌کنند و برای تحقق این هدف با تشکیل انجمن‌های مختلف، منافع شخصی و عمومی را پیوند می‌دهند.
- ۲- شهروندان دارای نقش‌های تفکیک‌شده هستند و از حقوق، امتیازات و مسئولیت‌های این نقش آگاه‌اند و آن را مطالبه می‌کنند.
- ۳- شهروند در امور عمومی جامعه مشارکت می‌کند. در واقع شهروندان در امور مختلف از نگهداری از امکانات عمومی و حفظ منابع طبیعی تا تعمیر مدرسه محل و آسفالت خیابان خود احساس مسئولیت می‌کنند.
- ۴- شهروندان با تشکیل نهادهای مستقل از دولت به نظارت و مشارکت در تصمیم‌گیری‌های دولتی و اجرای آن‌ها می‌پردازند.
- ۵- شهروند در امور جامعه منتقد است و عقاید سنجیده‌ای دارد، اما فضیلت اصلی یک شهروند، اعتدال و انصاف در قضاوت و انتقاد است؛ یعنی یک شهروند در عین حال که نهادهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی را به باد انتقاد می‌گیرد، اما اگر همین نهادها در معرض تهدید واقع شوند از آن‌ها دفاع می‌کند.
- ۶- شهروند، دیگران را به مثابه یک شهروند برابر با خود تلقی می‌کند و می‌پذیرد که ارزش و اعتبار و هویت آن شهروند برابر با هویت خود اوست.
- ۷- حس مشارکت و سهیم بودن در باطن یک شهروند به‌عنوان یک ضرورت وجود دارد نه به‌عنوان یک حس دلپذیر.

شهروند مؤثر

شهروند مؤثر، به شهروندی گفته می‌شود که از حوادث و مشکلات جاری جامعه آگاهی داشته باشد؛ در مسائل، مشکلات و امور جامعه ملی و محلی مشارکت فعال داشته باشد؛ در قبال وظایف و نقش‌های تفویض شده مسئولیت‌پذیر باشد؛ نگران رفاه و آسایش دیگران باشد؛ رفتار و عملکرد وی مبتنی بر اصول اخلاقی باشد؛ نسبت به قدرت افرادی که دارای موقعیت مدیریتی و نظارتی هستند پذیرش داشته باشد؛ توانایی بررسی و انتقاد از عقاید و ایده‌ها را دارا باشد؛ توانایی اتخاذ تصمیمات آگاهانه را دارا باشد؛ درباره حکومت و دولت خود آگاهی و دانش کافی داشته باشد؛ دارای حس وطن‌پرستی باشد؛

- نسبت به مسئولیت‌های خاص پذیرش و مسئولیت داشته باشد؛ از جامعه جهانی و مسائل و روندهای آن آگاهی داشته باشد؛ به وجود تکثر و تنوع در جامعه احترام قائل باشد
۱. از حوادث و مشکلات جاری جامعه آگاهی داشته باشد.
  ۲. در مسائل، مشکلات و امور جامعه ملی و محلی مشارکت فعال داشته باشد.
  ۳. در قبال وظایف و نقش‌های تفویض شده مسئولیت‌پذیر باشد.
  ۴. نگران و دل‌مشغول رفاه و آسایش دیگران باشد.
  ۵. رفتار و عملکرد وی مبتنی بر اصول اخلاقی باشد.
  ۶. نسبت به قدرت افرادی که دارای موقعیت مدیریتی و نظارتی هستند، پذیرش داشته باشند.
  ۷. توانایی بررسی و انتقاد از عقاید و ایده‌ها را دارا باشد.
  ۸. توانایی اتخاذ تصمیمات آگاهانه را دارا باشد.
  ۹. درباره حکومت و دولت خود، آگاهی و دانش کافی داشته باشد.
  ۱۰. دارای حس وطن‌پرستی باشد.
  ۱۱. نسبت به مسئولیت‌های خاص، پذیرش و مسئولیت داشته باشد.
  ۱۲. از جامعه جهانی و مسائل و روندهای آن، آگاهی داشته باشد.
  ۱۳. به وجود تکثر و تنوع در جامعه، احترام قائل باشد.

شهروندی

شهروندی، پایگاهی است که به تمام افرادی که عضو تمام‌عیار اجتماع خود هستند، داده شده است. این افراد همگی دارای جایگاه حقوقی و وظایف و تکالیف و متناسب با این پایگاه هستند و حقوق قضاوت شهروندی موجب تثبیت قانون می‌شود. روی‌هم‌رفته ارتباط و پیوندی ناگسستنی میان شهروندی و شکل‌بندی‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، حقوقی، و فرهنگی جامعه مدرن دیده می‌شود این ارتباط و پیوند در نظریه سیاسی- اجتماعی مدرن به صورت‌های گوناگون در قالب الگوهای نظری نشان داده شده است (هاشمیان‌فر و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۳).

شهروندی بیش از آنکه نظریه باشد مفهومی است که به شرایط مشارکت کامل در یک جامعه رسمیت می‌دهد (صرافی، مظفر و دیگران ۱۳۸۷: ۱۱۹). آنتونی گیدنز، بر این اعتقاد است که پدیده‌های مدرن از جمله پدیده شهروندی، برخوردار از یک پیشینه

تاریخی بلند مدت و کوتاه مدت هستند. توسعه تاریخی جامعه سیاسی و دولت جامعه مدنی و حوزه‌های عمومی نظام‌های سیاسی، حقوقی و فرهنگی جامعه؛ دارای پیشینه تاریخی بلندمدت (از دولت‌شهر آتن تا امپراتوری روم باستان و قرون وسطی در غرب و یک پیشینه تاریخی کوتاه مدت از رنسانس تا عصر روشنگری در سده ۱۸ و دوران تاریخی معاصر در سده ۲۰) است (نجاتی حسینی، ۱۳۸۰: ۲۵).

فرهنگ شهروندی

پیشینه مفهوم شهروندی به دولت‌شهرهای یونان بازمی‌گردد. متفکرانی مانند: ماکس وبر، بر این باورند که چنین مفهومی در تمدن‌های دیگر نظیر چین، هند و خاورمیانه غایب بوده است (Kymlicka, 2000: 8). فرهنگ شهروندی در طول تاریخ و به‌وسیله جنبش‌های اجتماعی و کنش‌های جمعی و همراه با عناصر مختلف و کارکردهای متفاوت آن شکل می‌گیرد و از ثبات نسبی برخوردار است (خادم الحسینی و دیگران، ۱۳۸۷: ۲۴).

به نظر جانوسکی (۱۹۹۸) فرهنگ شهروندی از عوامل متعدّد: تاریخی، اجتماعی و سیاسی تأثیر می‌پذیرد (اذانی و دیگران، ۱۳۹۰: ۸۸). درواقع، فرهنگ شهروندی، ایده‌ای است که بر اساس درک جدید از شهروندی مبتنی بر زندگی روزمره افراد قرار دارد از مدل‌های سنتی شهروندی فراتر می‌رود (احمدی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۰۳). مؤلفه‌های متعدّدی در ارتقای فرهنگ شهروندی تأثیرگذار هستند: مانند قانونمندی، مشارکت‌پذیری، حفظ محیط‌زیست و توسعه پایدار و غیره. گالستون به فضایی مانند وفاداری، ابراز وجود، اخلاق کاری و احترام به حقوق دیگران و... به عنوان پیش‌زمینه‌های شکل‌گیری جامعه باز مبتنی بر برابری و یکسانی قلمداد می‌کند (Volp, 2007: 57). فرهنگ شهروندی متأثر از سازه‌های انسان‌ساخت و جمعی است که الزاماتی را در قالب ارزش‌ها و هنجارها به زندگی انسانی وارد ساخته است. این الزامات اگرچه در طول تاریخ یکسان نبوده‌اند ولی سیر تاریخی مفهوم شهروندی نشان‌دهنده وابستگی معنا و مصداق فرهنگ به ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی شهروندی بوده است (شاه طلبی و دیگران، ۱۳۸۹: ۵۹). فرهنگ شهروندی در قالب ارزش‌ها و هنجارهایی که بیانگر سبک

زندگی و شکل‌دهنده تعاملات انسانی در بافت نوین زندگی جمعی و روی‌هم‌رفته، قابلیت‌های اکتسابی است، تعریف می‌شود (سلیمیان، ۱۳۹۶: ۱۳۳).

بالاخره اینکه فرهنگ شهروندی مجموعه‌ای از ارزش‌ها، نگرش‌ها و قوانین مشترک بنیادی است که دربردارنده احساس تعلق، تعهد و احترام به میراث مشترک و همچنین تشخیص حقوق و تعهدات شهروندی می‌باشد. فرهنگ شهروندی که بهتر است به آن فعالیت (فعال بودن) و تعهد شهروندی گفته شود، مفهوم وسیعی است که با روح جمعی قرابت دارد و نه تنها به یادگیری زندگی جمعی اشاره دارد بلکه شامل کسب ارزش‌ها، نگرش‌ها، مهارت‌ها و وفاداری به تعهدات شهروندی است (فاطمی نیا، ۱۳۸۶: ۳۹). از ویژگی‌های فرهنگ شهروندی: احساس تعلق، اعتماد و امید به آینده، عزت نفس، فروتنی، دیدگاه باز، همکاری عمومی و وحدت سنت و مدرنیته (گذشته و آینده) می‌باشد (UNESCO.2004:59).

آموزش شهروندی

منظور از آموزش شهروندی عبارت است: از فرایند انتقال دانش‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های لازم برای مشارکت و ثبات سیاسی جامعه از یک نسل به نسل دیگر. این انتقال شامل موارد مختلفی نظیر: آگاهی از تاریخ و ساختار نهادهای سیاسی، احساس وفاداری به ملت، نگرش مثبت نسبت به اقتدار سیاسی، باور به ارزش‌های بنیادی (مانند حاکمیت قانون و تسامح و تساهل) علاقه به مشارکت سیاسی و کسب مهارت‌های لازم برای فهم سیاست‌های عمومی و نظارت در آن‌ها می‌شود. به این ترتیب، هدف اساسی آموزش شهروندی در هر جامعه‌ای، انتقال مجموعه‌ای از دانش‌ها، ارزش‌ها و جهت‌گیری‌های رفتاری ضروری برای دوام و رفاه آن جامعه، به نسل جوان است. لذا آموزش شهروندی به دنبال جلب حمایت جوانان از فرهنگ مدنی جامعه است که این امر از طریق فرآیندهای آموزش تحقق می‌یابد (فتحی و دیگران ۱۳۹۴: ۳).

به‌طور کلی، هدف از آموزش شهروندی تحقق مفاهیم شهروندی و نیل به هدف بزرگ‌تر توسعه پایدار شهروندی است. آموزش شهروندی ایجاد انگیزش در بین افراد برای پذیرش نقش شهروند و توجه به منافع جمعی است. این آموزش‌ها از طریق آگاهی بخشی به حقوق شهروندی، تقویت مهارت‌های زندگی اجتماعی ایجاد انگیزش در افراد جامعه که شکل‌گیری حس شهروندی را تسهیل می‌کنند (تاجیک‌اسماعیلی، ۱۳۹۳

۱۰۸). آموزش‌های شهروندی به روش‌های مختلف در دنیا انجام می‌پذیرد: آموزش در مدارس از دوران کودکی تا نوجوانی و نیز از طریق معلمان و والدین یکی دیگر از این روش‌هاست. در کشورهای توسعه‌یافته مفاهیم شهروندی از دوران کودکی تا نوجوانی آموزش داده می‌شوند و دولت نیز آموزش‌های لازم را در اختیار والدین و معلمان قرار می‌دهد (غیاثوند، ۱۳۹۴: ۲۱۲).

افلاطون معتقد بود که نظام ارزشی و اعتقادات سیاسی شهروندان و چگونگی ثبات و نظم نهادهای سیاسی و طرز عملکرد آن‌ها اثر می‌گذارد. از این رو، فساد موجود و ادواری در نظام سیاسی و نهادها و تشکیلات وابسته به آن‌ها را به کمبودهایی که در آموزش شهروندی وجود داشت و غفلتی که در این مورد صورت می‌گرفت، نسبت می‌داد. علاوه بر این، وی در کتاب قوانین خود که سخن بر سر قوانین بنیادی جامعه است، به این نکته اشاره می‌کند که برای شناختن و برپا کردن قانون‌های درست باید به تربیت رو کرد و لازم است انسان‌های شایسته‌ای تربیت کنیم و قانون را رعایت کنند (مهرداد، ۱۳۷۶: ۵۷). در این ایام، آموزش شهروندی، نحوه ایجاد انگیزش در میان افراد برای پذیرش نقش شهروند و توجه به منافع جمعی است. چراکه شهروندان باید نسبت به مسئولیت‌ها، حقوق و هویت‌های متفاوت خود آگاهی و شناخت داشته باشند. کسب این شناخت به‌طور دقیق؛ مستلزم آموزش حقوق انسانی و فراهم شدن محیطی برای یادگیری است که در آن، مجال جستجو و تقویت احساسات و انتخاب‌های افراد فراهم باشد. تربیت شهروندی به آن بخش از فعالیت‌های تعلیم و تربیت اطلاق می‌شود که در اشکال رسمی و غیررسمی، افراد یک جامعه را برای عضویت در جامعه آماده می‌کند. تربیت شهروندی هم در اشکال سریع و هم در اشکال ضمنی دنبال می‌شود و محتوای آموزشی آن، هم در سطح ملی و هم در سطح منطقه یافت می‌شود (فتحی، ۱۳۸۱: ۱۸۹).

با در نظر گرفتن یکی از کارکردهای اصلی هر نظام آموزشی، اجتماعی کردن افراد جامعه است، و این امر نیز بیشتر از طریق برنامه‌های آموزشی و درسی صورت می‌گیرد و با توجه به اهمیت و جایگاه سازمان‌دهی محتوا در برنامه درسی، نقش آن در یادگیری مؤثر، ضرورت استفاده منطقی از شیوه‌های سازمان‌دهی در تهیه برنامه‌های درسی، تعیین اصول و روش‌های مناسب سازمان‌دهی محتوا و نیز این واقعیت که در بسیاری از کشورها، روش‌های آموزشی، بستر مناسبی برای آموزش‌های شهروندی است، چالش‌ها و مشکلاتی که چنین آموزشی در ایران با آن مواجه است، شیوه انتخاب روش‌های آموزشی

مناسب در تعلیم و تربیت با محوریت حقوق شهروندی ضرورت می‌یابد (گوازی، ۱۳۸۷: ۱۸). به نظر لطف‌آبادی (۱۳۸۵)، از آنجاکه شهروندی یک فرآیند مربوط به تمام عمر است، همه افراد در تمام طول زندگی خود نیازمند آموزش‌های متناسب با شهروندی در مراحل گوناگون زندگی هستند، دانش‌آموزان نیز نیازمند آن هستند تا در زمینه‌های اخلاقی، رشد اجتماعی و دانش و درک درستی از جهان آموزش ببینند، در تمام تصمیم‌گیری‌های مربوط به خودشان در خانه و مدرسه و جامعه مشارکت کنند و به عنوان شهروند، به صورتی فعال در مناسبات اجتماعی متناسب با احوال خودشان قرار گیرند (نقی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۸).

سوالات تحقیق

مؤلفه‌های چهارگانه طرح‌شده در این تحقیق (قانونمندی، مشارکت‌پذیری، حفظ محیط‌زیست و توسعه پایدار) با توجه به اهمیت‌شان در ارتقای فرهنگ شهروندی، به چه میزان در محتوای کتب درسی مطالعات اجتماعی در تمامی دوره‌های تحصیلی مورد توجه قرار گرفته‌اند؟

روش تحقیق

این تحقیق با روش توصیفی و تحلیل محتوا، به صورت کیفی و کمی کار شده است. روش تحلیل محتوا، روشی اسنادی است که به بررسی نظام‌مند، عینی، کمی و تعمیم‌پذیر پیام‌های ارتباطی می‌پردازد. این روش در دسته‌بندی روش‌ها، پنهانگر محسوب می‌شود و از آن برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن استفاده می‌شود. این روش بر روی روزنامه‌ها، کتب درسی، فیلم‌های سینمایی، برنامه‌های تلویزیونی، سخنرانی، پاسخ‌های باز، و... به کار گرفته می‌شود. معمولاً زمانی که از تحلیل محتوا به عنوان یک روش نام برده می‌شود، تحلیل محتوای کمی موردنظر است. با این حال، امروزه از تحلیل محتوای کیفی نیز در روش‌های پژوهشی اسنادی نام برده می‌شود که به گونه‌ای همان تحلیل محتوای مضمونی یا تماتیک است. از نظر برنارد برلسون، تحلیل محتوا، یک شیوه تحقیقی است که برای تشریح عینی، منظم و کمی محتوای آشکار پیام‌های ارتباطی به کار می‌رود. گرچه تحلیل محتوا اصولاً بر مبنای داده‌های کمی است ولی می‌توان متغیرهای کیفی را به متغیرهای کمی تبدیل کرد

(ملکی، ۱۳۷۴: ۲۵). جامعه آماری این پژوهش، کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های ابتدایی و دوره اول متوسطه می‌باشد. در این تحقیق، کلیه کتب مطرح‌شده‌ی فوق؛ مورد تحلیل قرار گرفته‌اند، برای تحلیل داده‌ها از تحلیل آنتروپی شانون استفاده شده است. تشکیل ماتریس فراوانی‌ها و بهنجارسازی آن‌ها و تشکیل جدول مقدار بار اطلاعاتی مؤلفه‌ها (EJ) و جدول ضریب اهمیت (WJ) مراحل این تحلیل را شامل می‌شود.

یافته‌های پژوهش

بر اساس تحلیلی که روی تک تک کتب مورد پژوهش، یعنی کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه‌های دوره ابتدایی (سوم، چهارم، پنجم و ششم) و دوره اول متوسطه (پایه‌های هفتم و هشتم و نهم) صورت پذیرفت، در پایه سوم ابتدایی درس مطالعات اجتماعی، دو ساعت از مجموعه ۳۰ ساعت را به خود اختصاص داده است که در حدود ۶/۶ درصد دروس را شامل می‌شود. در پایه چهارم ابتدایی ۳ ساعت از ۳۰ ساعت کل دروس را به خود اختصاص داده است که ۱۰ درصد دروس را شامل می‌شود. همچنین در پایه پنجم ۳ ساعت از ۳۰ ساعت که بازهم ۱۰ درصد دروس پایه پنجم را شامل می‌شود و در پایه ششم ۳ ساعت از ۳۰ ساعت در این پایه هم ۱۰ درصد دروس پایه ششم را شامل می‌شود و به عبارتی از کل ۱۸۰ ساعت مجموعه دروس دوره ابتدایی تنها ۱۱ ساعت ۶/۱۱ درصد درس مطالعات اجتماعی اختصاص یافته است.

در تحلیل کمی کتب دوره اول متوسطه نیز مشخص شد در پایه هفتم و هشتم و نهم در هرکدام از پایه‌ها درس مطالعات اجتماعی ۳ ساعت از ۳۰ ساعت هر پایه را به خود اختصاص داده و ۱۰ درصد را شامل شده است. از ۹۰ ساعت مجموع دروس دوره اول متوسطه، ۹ ساعت یعنی ۱۰ درصد شامل دروس مطالعات اجتماعی شده است. درواقع، از مجموع ۲۷۰ ساعت کل دروس ابتدایی و دوره اول متوسطه، ۲۰ ساعت به برنامه درسی مطالعات اجتماعی اختصاص داده شده است که در حدود ۸/۰۵ درصد کل می‌باشد. جدول شماره ۱ بیانگر این موضوع است.

جدول شماره ۱: تعداد ساعات اختصاص یافته به کتب مطالعات اجتماعی از مجموع کل کتب درسی در برنامه درسی ملی

دوره‌های تحصیلی	دوره	دوره اول	مجموع

درصد	فراوانی	متوسطه	ابتدایی	عنوان دروس	
۷/۴۰	۲۰	۹	۱۱	مطالعات اجتماعی	
۱۰۰	۲۷۰	۹۰	۱۸۰	کل دروس در دوره‌های مربوطه	مجموع
۸/۰۵	۱۶/۱۱	۱۰	۶/۱۱	درصد	

علاوه بر تحلیل کمی ساعات اختصاص یافته به کتب مورد پژوهش، در تحلیل کیفی محتواهای کتب مورد پژوهش از جهت مؤلفه‌های منتخب تأثیرگذار در ارتقای فرهنگ شهروندی نتایج زیر به دست آمده است:

بر اساس نتایج جدول شماره ۲، مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های مورد بررسی مطالعات اجتماعی پایه‌های دوره ابتدایی و دوره اول متوسطه ۴۱۹ مورد می‌باشد. از بین کتب درسی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی را کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه با ۸۰ فراوانی و ۱۹/۸ درصد و کمترین توجه را کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی با ۳۷ فراوانی و ۸/۹ درصد داشته‌اند. در تحلیل جایگاه اختصاصی هریک از مؤلفه‌ها نیز مشخص شد که مؤلفه قانونمندی با ۱۲۲ فراوانی و ۲۹/۱ درصد، مشارکت‌پذیری با ۱۱۳ فراوانی و ۲۷ درصد، حفظ محیط‌زیست با ۸۶ فراوانی و ۲۰/۶ درصد و توسعه پایدار با ۹۸ فراوانی و ۲۳/۴ درصد میزان توجه به کتب درسی را به خود اختصاص داده‌اند. مؤلفه قانونمندی با ۱۲۲ فراوانی و ۲۹/۱ درصد، بالاترین توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۲: توزیع فراوانی توجه به مؤلفه‌های اساسی آموزش‌های شهروندی در کتب مطالعات اجتماعی ابتدایی و متوسطه اول

مجموع		توسعه پایدار	حفظ محیط‌زیست	مشارکت پذیری	قانون‌مندی	مؤلفه‌ها کتاب
درصد	فراوانی					
۱۶/۵	۶۹	۶	۷	۲۲	۳۴	پایه سوم ابتدایی
۸/۹	۳۷	۶	۹	۷	۱۵	پایه چهارم ابتدایی
۱۶/۷	۷۰	۱۳	۱۲	۲۷	۱۸	پایه پنجم ابتدایی

۱۴/۳	۶۰	۱۹	۱۴	۱۳	۱۴	پایه ششم ابتدایی	
۱۹/۸	۸۰	۱۶	۲۵	۲۰	۱۹	پایه هفتم متوسطه	
۱۰/۷	۴۵	۱۶	۸	۱۱	۱۰	پایه هشتم متوسطه	
۱۳/۹	۵۸	۲۲	۱۱	۱۳	۱۲	پایه نهم متوسطه	
۱۰۰	۴۱۹	۹۸	۸۶	۱۱۳	۱۲۲	فراوانی	مجموع
		۲۳/۴	۲۰/۶	۲۷	۲۹/۱	درصد	

در جدول ۳، داده‌های بهنجار شده توجّه به مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی از نظر محقق در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و دوره اول متوسطه آورده شده است.

جدول ۳: داده‌های بهنجار شده توجّه به مؤلفه‌های اساسی آموزش‌های شهروندی در کتب مطالعات اجتماعی ابتدایی و متوسطه اول

توسعه پایدار	حفظ محیط زیست	مشارکت پذیری	قانون‌مندی	مؤلفه‌ها کتاب
۰/۰۶۱	۰/۰۸۱	۰/۱۹۴	۰/۲۷۸	پایه سوم ابتدایی
۰/۰۶۱	۰/۱۰۴	۰/۰۶۱	۰/۱۲۲	پایه چهارم ابتدایی
۰/۱۳۲	۰/۱۳۹	۰/۲۳۸	۰/۱۴۷	پایه پنجم ابتدایی
۰/۱۹۳	۰/۱۶۲	۰/۱۱۵	۰/۱۱۴	پایه ششم ابتدایی
۰/۱۶۳	۰/۲۹۰	۰/۱۷۶	۰/۱۵۵	پایه هفتم متوسطه
۰/۱۶۳	۰/۰۹۳	۰/۰۹۷	۰/۰۸۱	پایه هشتم متوسطه
۰/۲۲۴	۰/۱۲۷	۰/۱۱۵	۰/۰۹۸	پایه نهم متوسطه

جدول ۴، مقدار بار اطلاعاتی مؤلفه‌های اساسی آموزش شهروندی و جدول ۵ ضریب اهمیت مؤلفه‌ها را محاسبه و ارائه کرده است.

جدول ۴: مقدار بار اطلاعاتی مؤلفه‌های اساسی آموزش‌های شهروندی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی ابتدایی و متوسطه اول

مؤلفه‌ها	قانون‌مندی	مشارکت‌پذیری	حفظ محیط‌زیست	توسعه پایدار
مقدار بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۲۷۷۷	۱/۰۲۹۸۲	۱/۰۲۴۴۷	۱/۰۲۵۷۲

لازم به توضیح است که طبق نتایج جدول شماره ۵ مربوط به کتب درسی مطالعات اجتماعی پایه‌های ابتدایی و دوره اول متوسطه، در میان مؤلفه‌های ذکرشده، بالاترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه قانونمندی با (۰/۴۷۴) و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه حفظ محیط‌زیست (۰/۱۶۰) می‌باشد و در تحلیل جدول شماره ۹ مربوط به کتب درسی جغرافیا دوره دوم متوسطه، در میان مؤلفه‌های مطروحه بالاترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه قانونمندی (۰/۴۸۴) و کمترین ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه حفظ محیط‌زیست (۰/۱۲۱) می‌باشد.

جدول ۵: مقدار ضریب اهمیت مؤلفه‌های اساسی آموزش‌های شهروندی در کتب مطالعات اجتماعی ابتدایی و متوسطه اول

مؤلفه‌ها	قانون‌مندی	مشارکت‌پذیری	حفظ محیط‌زیست	توسعه پایدار
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۴۷۴۷۶	۰/۱۹۶۰۰	۰/۱۶۰۱۸	۰/۱۶۹۰۵

نتیجه‌گیری

با عنایت به اینکه جوامع، توسعه‌یافتگی یا عدم توسعه‌یافتگی خود را تا حد زیادی به چگونگی و کم و کیف تعلیم و تربیت مدیون هستند و این نهاد آموزش‌وپرورش یک کشور است که دانش‌آموزان را برای پذیرش نقش‌های مختلف آماده می‌کند و افراد را

به‌عنوان اعضای کارآمد و یا به عبارتی شهروندان محلول آماده می‌کند؛ با اطمینان می‌توان گفت که کمیت و کیفیت مفاهیم مرتبط با ارتقاء فرهنگ شهروندی و برنامه درسی یک کشور در میزان توسعه‌یافتگی کشور تأثیر دارد. به‌هرحال چه برنامه درسی رسمی و چه غیررسمی و پنهان تأثیر بسزایی در ارتقای فرهنگ شهروندی دارد. در این پژوهش برنامه درسی رسمی مدنظر بوده و با توجه به اینکه کتب مطالعات اجتماعی دارای محتواهایی هستند که مفاهیم و مضامین‌شان می‌توانند طوری تدوین شوند که دانش‌آموزان را با مسئولیت‌های فردی و اجتماعی آشنا نمایند و می‌توان با آموزش و مهارت‌آموزی افراد را شهروندانی فعال، آگاه و دلسوز بار آورد (سبحانی‌نژاد، نجفی، جعفری هرندی، ۱۳۹۷: ۷۴). به همین سبب کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و دوره اول متوسطه مورد بررسی دقیق قرار گرفت تا مشخص شود که چه میزان در این کتب به چهار مؤلفه اساسی شهروندی مطروحه در تحقیق توجه شده است. مطمئناً توجه کم یا زیاد هرکدام نقش مهمی در ارتقاء فرهنگ شهروندی ایفا خواهد کرد.

نتایج حاصل از بررسی برنامه درسی مطالعات اجتماعی از مجموع کتب مطالعات اجتماعی در مجموع، ۴۱۹ مرتبه به مؤلفه‌های موردپژوهش به‌صراحت و یا ضمنی توجه شده است که در این میان کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم با ۸۰ فراوانی و کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم با ۳۷ فراوانی به ترتیب بیشترین و کمترین توجه را داشته‌اند.

نتایج تحلیلی شانون نشان می‌دهد که میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت قانونمندی با ۹۲۷/۰ و ۴۷۴/۰ و مشارکت‌پذیری با ۱۱۳ فراوانی و به ترتیب با ۱/۰۲۹ و ۱۹۶/۰ و حفظ محیط‌زیست با ۸۶ فراوانی به ترتیب با ۱/۰۲۴ و ۱۶۰/۰ توسعه پایدار ۹۸ فراوانی و به ترتیب با ۱/۰۲۵ و ۱۶۹/۰ می‌باشد.

البته لازم به توضیح است که بررسی کتب علاوه بر محتوا که پیش‌تر مطرح شد، از نظر فراوانی کتب مرتبط با مفاهیم شهروندی و نسبت آن‌ها با کل کتاب نیز تحلیل شده است که نتایج زیر به‌دست‌آمده است:

از مجموعه ۱۸۰ ساعت درس ابتدایی، تنها ۱۱ ساعت یعنی ۱۱/۶ درصد مواد درسی به کتب مطالعات اجتماعی اختصاص یافته است و از مجموع ۹۰ ساعت دروس دوره اول

متوسطه، تنها ۹ ساعت یعنی ۱۰ درصد مواد درسی به برنامه درسی مطالعات اجتماعی اختصاص یافته است.

اعداد و ارقام فوق در واقع به نوعی تأییدکننده نتایج کسانی است که پیش از این در پیشینه تحقیق به آن‌ها اشاره کردیم و به قولی این باور که ناهماهنگی در پرورش شهروندان مطلوب و افزایش فاصله‌ی میان برنامه درسی قیدشده، اجراشده و کسب‌شده تأیید می‌شود (سبحانی‌نژاد، نجفی، هرندی، ۱۳۹۷: ۷۵).

باید به این نکته اذعان نمود که تمامی مؤلفه‌های مطرح‌شده در این تحقیق قابلیت آموزش دارند، ولی نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر این است که اولاً از نظر کمی تعداد ساعات درسی اختصاص یافته به دروس مرتبط با مفاهیم شهروندی بسیار ناچیز است و توجه به مؤلفه‌ها در همان کتب هم چشمگیر نیست، از سویی متأسفانه در دانش‌افزایی معلمان مربوطه در جهت تأکید بر آموزش مؤلفه‌های شهروندی هم کوتاهی شده است و چگونگی تدریس همین مفاهیم اندک هم جای سؤال دارد.

باید این مطلب را مدنظر داشت که برنامه درسی در سطوح مختلف آموزشی می‌تواند در حوزه شناختی، عاطفی- روانی و رفتاری- حرکتی یادگیرنده، تأثیرگذار باشد و در تربیت شهروند مطلوب نقش ایفا نماید. بنا به نظر ملکی (۱۳۹۶) طراحان برنامه درسی شهروندی برنامه درسی باید اطلاعات قابل اعتماد و کافی در خصوص آموزش‌های شهروندی به دست آورند و به استناد آن "برنامه درسی شهروندی‌پرور" تدوین کنند. چراکه برنامه درسی مطلوب، شهروندان مطلوب و مقبول تربیت می‌کند و این شهروندان به تعادل جامعه در جهت نیل به هدف‌های یاری‌رسانند (سبحانی‌نژاد، نجفی، هرندی، ۱۳۹۷: ۷۵).

پیشنهادهای تحقیق

۱- پیشنهاد می‌شود تعداد ساعات دروس مرتبط با آموزش‌های شهروندی مثل مطالعات اجتماعی افزایش پیدا کند. البته دروس این کتاب نیز نیاز به بازنگری دارند تا توجه به مؤلفه‌های اساسی به صورت شفاف و ضمنی افزایش یابد.

۲- توانمندسازی معلمان دروس مطالعات اجتماعی از طرف سازمان‌های مرتبط مانند: حوزه‌های فرهنگی شهرداری‌ها نیز اساسی به نظر می‌رسد، چراکه یک معلم کارآمد و توانمند در حوزه شهروندی، می‌تواند در ارتقای فرهنگ شهروندی نقش ایفا کند.

۳- طراحی و تدوین کتب و نرم‌افزارهای مرتبط با حوزه شهروندی، در کنار کتب رسمی توسط معلمان مطالعات اجتماعی به صورت مکمل تدریس شود. البته خوشبختانه این امر از طرف معاونت فرهنگی کلان‌شهر تبریز کلید خورده است و نیاز به حمایت‌های بیشتری دارد.

۴- درنهایت، به محققین عزیز پیشنهاد می‌شود با توجه به محدودیت‌های این پژوهش و تعدد کتب مورد پژوهش، مطالعه‌ای تطبیقی بین وضعیت کتب مورد پژوهش و نمونه‌های مشابه آن در سایر کشورهای توسعه جهان انجام شود تا راهگشای تقویت کتب درسی در جهت ارتقای آموزش‌های شهروندی در کشورمان باشد.

منابع

- احمدی، یعقوب، مرادی، سالار. (۱۳۹۷). *سرمایه اجتماعی (آنلاین و آفلاین) و فرهنگ شهروندی*. فصلنامه علوم اجتماعی، سال ۲۷، شماره ۸۱ تابستان، صص ۱۰۱-۱۳۳.
- اذانی، مهری؛ حاتمی، مجتبی، حاتمی، حسین. (۱۳۹۰). *تحلیلی بر فرهنگ شهروندی در شهر یزد*. مجله برنامه‌ریزی فضایی، سال اول، شماره اول، تابستان، صص ۸۱-۱۰۲.
- بداییان، محمود؛ ناطقی، فائزه. (۱۳۹۵). *مهارت‌های شهروندی مغفول در برنامه درسی دوره ابتدایی*. فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ش ۴۹ صص ۱-۱۲.
- بنیانیان، حسین. (۱۳۸۶). *فرهنگ توسعه: خط‌مشی‌گذاری برای تقویت فرهنگ توسعه در ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پللو، روبر. (۱۳۷۰). *شهروندی و دولت*، ترجمه ابوالفضل قاضی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- تاجیک اسمعیلی، عزیزاله. (۱۳۹۳). *مدیریت شهری، آموزش و فرهنگ شهروند*. تهران، نشر تیسرا.
- خادم‌الحسینی، احمد؛ حاتمی، مجتبی. (۱۳۸۷). *بررسی نقش فرهنگ در هویت بخشی به شهرها*. مجموعه مقالات هفته پژوهش دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.
- سبحانی‌نژاد، مهدی، نجفی، حسن، جعفری‌هرندی، رضا. (۱۳۹۷). *آموزش شهروندی*. نشریه علمی پژوهش‌های آموزش و یادگیری، دوره ۱۵ شماره ۱، پیاپی ۲۷-بهار و تابستان، صفحات ۶۷-۶۸.
- سلیمیان، سهیل. (۱۳۹۶). *بررسی ارتباط بین هویت اجتماعی و فرهنگ شهروندی در شهر تهران*. فصلنامه علمی-پژوهشی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد ایلامی واحد شوشتر، سال یازدهم، شماره سوم پیاپی (۳۹) پاییز، صص ۱۳۱-۱۵۴.

- شاه‌طلبی، بدری و دیگران. (۱۳۸۹). تدوین مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی در حیطه‌های هویت ملی و جهانی برای دانش آموزان دوره راهنمایی تحصیلی. فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، سال چهارم، شماره ۲ تابستان صص ۵۵-۶۳. شریعتمداری، علی. (۱۳۹۴). جامعه و تربیت. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- صدرالسادات، سیدجلال، صدرالسادات، لیلا. (۱۳۹۱). رهنمودهایی در زمینه آموزش شهروندی دموکراتیک بر اساس حقوق و مسئولیت‌های شهروندی. فصلنامه مددکاری اجتماعی، شماره ۱۰ و ۱۱، صص ۶۹-۷۵.
- صرافی، مظفر، عبدالمهدی، مجید. (۱۳۸۷). تحلیل مفهوم شهروندی و ارزیابی جایگاه آن در قوانین و مقررات و مدیریت شهری کشور. پژوهش‌های جغرافیایی. شماره ۶۳، بهار ۱۳۸۷ صص ۱۱۵-۱۳۴.
- طالب‌زاده نوبریان، محسن؛ ابوالقاسمی، محمد؛ جمالی تازه کند، محمد. (۱۳۹۱). نقش برنامه‌های درسی علوم اجتماعی در پرورش مهارت تربیت شهروندی. دومانهنامه راهبردهای آموزش علوم پزشکی، ش ۳، صص ۱۶۳-۱۶۹.
- غیاثوند، احمد. (۱۳۹۴). آموزش شهروندی در مدارس شهر تهران؛ آثار و پیامدها. فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، شماره ۲۳ تابستان، صص ۲۰۷-۲۳۹.
- فاطمی‌نیا، سیاوش. (۱۳۸۶). فرهنگ شهروندی؛ محصول و محمل حاکمیت خوب، سازمان کارا و شهروند فعال. فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال هفتم، شماره ۲۶. صص ۳۵-۵۸.
- فتحی، کوروش. (۱۳۸۰). برنامه درسی تربیت شهروندی. مجله پژوهش دانشگاه اصفهان، جلد ۱۴، شماره ۲، صص ۱۸۱-۲۰۶.
- فتحی و اجارگاه، کوروش؛ واحدچوکده، سکینه. (۱۳۸۳). شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان، نظام آموزشی متوسطه نظری از دیدگاه معلمان زن شهر تهران و ارائه راهکار برای بهبود وضعیت آن. فصلنامه نوآوری آموزشی، سال پنجم، شماره ۱۷.
- فتحی، سروش، ثابتی، مریم. (۱۳۹۱). توسعه ساختار سازمان شهری و گسترش فرهنگ شهروندی. مطالعات شهری، سال دوم، شماره ۲، صص ۱۶۳-۱۹۶.
- فتحی، محمدرضا؛ سعادت‌مند، زهره. (۱۳۹۴). تربیت شهروندی در دانش آموزان ابتدایی. اولین کنفرانس علمی پژوهشی راهکارهای توسعه و ترویج آموزش علوم در ایران، ۱۶ بهمن صص ۱-۸.
- قائدی، یحیی. (۱۳۸۵). تربیت شهروند آینده. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی وزارت آموزش و پرورش، سال پنجم شماره ۱۷ صص ۱۸۳-۲۱۰.

- گنجی، محمد، نیازی، محسن، عسگری کویری، اسما. (۱۳۹۳). *تحلیلی بر فرهنگ شهروندی با تأکید بر آموزش‌های شهروندی*. مجله مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال چهارم، شماره دوازدهم، پاییز صص ۱-۲۶.
- گوازی، آرش. (۱۳۸۷). *شیوه انتخاب و سازمان‌دهی محتوای برنامه درسی*. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ش ۲۵، سال هفتم، صص. ۴۸-۱۱.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۴). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری، نشر نی، تهران.
- لطف‌آبادی، ح. (۱۳۸۵). *آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان*. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۱۷.
- ملکی، حسن. (۱۳۷۴). *سازمان‌دهی محتوای برنامه درسی با تأکید بر مطالعات اجتماعی*. تهران. نشر قو.
- ملکی، حسن. (۱۳۹۶). *حقوق و تکالیف شهروند دین‌مدار*. چکیده مقالات همایش تربیت شهروندی، چپستی، چرایی و چگونگی، زنجان. دانشگاه فرهنگیان استان زنجان.
- مهرداد، هرمز. (۱۳۷۶). *زمینه‌های جامعه‌شناسی سیاسی و جامعه‌پذیری سیاسی*. تهران، انتشارات پاژنگ.
- نجاتی حسینی، سید محمود. (۱۳۸۰). *بررسی جایگاه مفهوم شهروندی در قانون شهرداری*. انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور، چاپ اول. تهران.
- نقی‌زاده، نفیسه؛ امیدی، جمشید. (۲۰۱۷). *بررسی جایگاه آموزش و پرورش در تربیت شهروندی*. اولین کنفرانس بین‌المللی، علوم اجتماعی-تربیتی، علوم انسانی و روانشناسی.
- هاشمیان‌فر، سیدعلی، گنجی، محمد. (۱۳۸۸). *تحلیلی بر فرهنگ شهروندی در شهر اصفهان*. جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیستم، شماره پیاپی (۳۳) شماره ۱-بهار ۱۳۸۸ صص ۲۵-۴۴.
- هاشمیان‌فر، سیدعلی، عجمی، شهرزاد. (۱۳۹۱). *بررسی فرهنگ شهروندی ساکنان بافت حاشیه‌ای شهر اصفهان*. مطالعات شهری، سال دوم، شماره ۳، صص ۲۰۹-۲۳۰.
- Boon J. Simy, Print M (2005). *Citizenship Education and Social Studies. In Singapore: A national Agenda*. International Journal of citizenship and Teacher Education, 1(1): pp.223-224
- Geboerse, Geijself, Admiraal W, Ten Dam G (2013). *Review of the Effects of Citizenship Education*. Journal of Educational Research Review, 3(9): pp.158-173
- Kimlika, will (2000). *Citizenship in diverse societies*. Oxford university press
- Leti Volpp (2007). *The Culture of Citizenship*. Theoretical Inquiries in Law: Vol. 8P.271-585

-Rivelli, S (2010). *Citizenship education at high school: A comparative study between Bolzano and Padova(Italy)*. Journal of Social and Behavioral Sciences2(2):pp.2200-2207.

-UNESCO Instate for Education. (2004). *Culture of Citizenship: A Culture of Citizen action and Commitment, Working document*. Available at: www.education.unesco.org |Iuie

